

Задунайський Вадим

*Професор. Доктор історичних наук
Професор кафедри історії Гуманітарного факультету
Український католицький університет
(м. Львів, Україна)*

Задунайський Янослав

*Студент історичного факультету
Львівський національний університет
імені Івана Франка
(м. Львів, Україна)*

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ ПРИАЗОВ'Я, ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У ВІТЧИЗНЯНИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ

Резюме: У шкільних підручниках (Історія України для 9 класу) є інформація про основні українські козацькі формування Приазов'я, Причорномор'я та Північного Кавказу в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Виявлено помилки в хронології та описі окремих козацьких військ. У підручниках подано мало інформації про керівників і повсякдення козаків. Бракує огляду історії Дунайського та Бузького козацьких військ. У майбутньому треба виправити помилки і збільшити кількість інформації про українські козацькі формування. Це сприятиме вихованню українських патріотів.

Ключові слова: підручники, історія України, 9 клас, помилки, рекомендації, українські козацькі формування, кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.

Summary: School textbooks (History of Ukraine for 9th grade) have information about the main Ukrainian Cossack formations of the Azov region, the Black Sea region and the North Caucasus in the late 18th – early 20th centuries. Errors were detected in the chronology and

description of individual Cossack troops. The textbooks provide little information about the leaders and everyday life of the Cossacks. An overview of the history of the Danube and Buza Cossack armies is lacking. In the future, it is necessary to correct errors and increase information about Ukrainian Cossack formations. This will contribute to the education of Ukrainian patriots.

Key words: textbooks, history of Ukraine, 9th grade, mistakes, recommendations, Ukrainian Cossack formations, late 18th – early 20th centuries.

В історії Українського козацтва дуже важливу роль відіграли ті формування, які виникли та існували з кінця XVIII до початку XX ст. Серед них Задунайська Січ, Чорноморське козацьке військо, Бузьке козацьке військо, Азовське козацьке військо, Дунайське козацьке військо і Кубанське козацьке військо. Усі вони більшою або меншою мірою були спадкоємцями Запорізької Січі та Гетьманщини і тривалий час зберігали й розвивали українські козацькі традиції. Водночас вони розташовувалися у стратегічно важливих регіонах Приазов'я, Причорномор'я та Північного Кавказу. Тому знання про них є дуже важливим для розуміння історії нашої країни відповідного періоду загалом. Брак відповідних знань сприяє тому, що в більшості пересічних українців виникає хибна думка про завершення історії українських козаків після ліквідації Запорозької Січі та Гетьманщини в кінці XVIII ст. Навіть якщо хтось і довідався про існування козацьких військ упродовж XIX – початку XX ст., то не завжди розуміє їхню важливу роль не тільки в українській колонізації стратегічних регіонів, але й у збереженні та подальшому розвитку українських козацьких традицій. Тому необхідно виправити цю ситуацію.

Важливим етапом отримання знань є школа, у якій вивчають багато предметів. Одним із них є історія України. Цей предмет є дуже важливим, бо закладає підвалини спільної історичної пам'яті та навчає патріотизму наступні покоління

громадян нашої держави. Серед тем і періодів, які цьому сприяють, відзначимо історію українського козацтва. На нашу думку, серед різних періодів історії козацтва мало уваги приділено подіям з кінця XVIII до початку XX ст. (тоді існувало кілька українських козацьких формувань, які грали важливу роль у Приазов'ї, Причорномор'ї та на Північному Кавказі): ідеться не тільки про важливі дати, але й постаті та події. Підтвердити це може аналіз змісту відповідних підручників.

Оскільки на сьогодні такого аналізу ще не було зроблено, ми спробуємо провести його в цій статті. Для цього візьмемо програму для 9 класу і сім підручників, опублікованих у 2017 р. Також буде використано праці науковців, які дослідили історію українських козаків у Приазов'ї, Причорномор'ї та на Північному Кавказі, що дасть змогу оцінити точність і повноту інформації, поданої у згаданих підручниках. Окрім цього, плануємо визначення коротких рекомендацій щодо покращеного вивчення цієї тематики на майбутнє.

Спочатку подамо коротку інформацію про українські козацькі формування в цьому регіоні з кінця XVIII до початку XX ст. Водночас більше уваги приділимо тим формуванням, які, на нашу думку, потребують певного уточнення. Розпочнемо із Задунайського козацтва. Задунайські запорожці були прямими продовжувачами традицій Запорізької Січі й відновили Кіш, а в 1814 р. збудували повноцінну Дунавецьку Січ [10, с. 17]. Існувало це утворення впродовж 1776–1828 рр. і під час російсько-турецьких воєн 1787–1791 рр. та 1806–1812 рр. воювало на боці Турецької імперії. Соціально-економічна і військово-політична ситуація змінила пріоритети багатьох задунайців. Тому в 1828 р. під час чергової російсько-турецької війни частина козаків під проводом останнього Кошового отамана Й. Гладкого, підтриманого січовою старшиною, перейшла на бік Російської імперії (з них створено Окреме Запорозьке військо) [10, с. 37]. Більшість задунайців залишилися

під владою Туреччини і зазнала репресій (частину знищено). У 1832 р. Окреме Запорозьке військо оселилося на узбережжі Азовського моря (поміж м. Бердянськом та м. Маріуполем), отримавши назву «Азовське козацьке військо» [5, с. 48–53; 6, с. 80; 7, с. 77–80; 8, с. 9–12]. Тут до складу козацтва було приписано селян і міщан з двох місцевих поселень. Військовою спеціалізацією азовців стала охорона Чорноморського узбережжя Північного Кавказу (морські прикордонники та морські піхотинці). 11 жовтня 1865 р. вийшло Положення про скасування Азовського козацького війська» [10, с. 195–202]. Після цього ще майже рік діяла військова канцелярія. Найбільшою чисельність війська була на початку 1860-х рр., коли в ньому перебувало 10 908 козаків і членів їхніх родин. Майже половина з них (5 238) упродовж 1862–1866 рр. переселилася на Північний Кавказ і приєдналася до Кубанського козацтва [10, с. 142]. Дунайське (з 1856 р. Новоросійське) козацьке військо теж було створене за участі українських козаків з пониззя р. Дунай (зокрема задунайців), до яких згодом додано представників балканських народів і місцевих циган [2, с. 343]. Це формування розташовувалося у прикордонні Російської імперії (західніше м. Одеси). Воно існувало в 1828–1868 рр. і було досить малочисельним (перед ліквідацією нараховувалася 13 151 особа). Бузьке козацьке військо бере свій початок у 1769 р., коли було створено Нововербований козацький полк, до якого згодом додали окремі команди [2, с. 307–308]. Назва «Бузький козацький полк» (згодом військо) з'явилася в 1785/6 рр. У складі бузьких козаків, окрім українців було багато молдаван, валахів, болгар і сербів. Бузьке козацьке військо з невеликою перервою проіснувало до 1817 р. Чорноморське козацьке військо було створене в 1787 р., і його першим Кошовим отаманом призначено полковника Запорозької Січі Сидора Білого (помічниками і наступниками були запорозькі старшини Захар Чепіга й Антон Головатий)

[1, с. 365, 373–374; 11]. Його основу заклали колишні козаки з Запорізької Січі та Гетьманщини, і воно стало найбільшим українським козацьким формуванням. У 1792–1794 рр. чорноморці переселилися на Північний Кавказ (на правий берег р. Кубань). Згодом сюди переселилося понад 100 000 козаків з колишньої Гетьманщини [1, с. 373]. Тут чорноморці та їхні нащадки-кубанці зберігали і розвивали традиції запорозьких козаків до 1920 р. У 1860 р. Чорноморське козацьке військо було перейменоване-трансформоване в Кубанське козацьке військо (до 177 000 чорноморців приєднано 34 000 кавказьких лінійних козаків) [8, с. 10]. Отже, кубанські козаки й надалі в більшості були етнічними українцями. Саме тому Наказний отаман Азовського і Чорноморського війська та відомий кубанський генерал Яків Кухаренко був приятелем Тараса Шевченка і займався українською літературною творчістю [17]. До речі, напередодні Першої світової війни чисельність кубанського козацтва сягала майже 1,4 млн осіб.

На нашу думку, наведена коротка інформація про основні українські козацькі формування Приазов'я, Причорномор'я та Північного Кавказу з кінця XVIII до початку XX ст. є доволі чіткою і може бути використана для порівняння з тою інформацією, яка представлена в сучасних підручниках. Тож переходимо до відповідного аналізу.

Так, у програмі Міністерства освіти і науки (МОН) України зазначено, що учні 9 класу (період кінця XVIII – початку XX ст. вивчається за навчальною програмою цього класу) повинні знати дату формування таких козацьких утворень: Задунайська Січ, Чорноморське козацьке військо, Азовське козацьке військо та Кубанське козацьке військо [9, с. 57]. На нашу думку, треба додати ще Дунайське і Бузьке козацькі війська, які відігравали важливу роль в історії цього регіону.

Далі розглянемо зміст конкретних підручників для 9 класу, виданих у 2017 р. До речі, на сайті МОН розміщено сім

підручників у вільному доступі, їх і буде проаналізовано. Першим (**умовно позначимо як № 1**) розглянемо підручник О. Струкевича, у якому інформація про козацькі формування зазначеного періоду подається в розділі, на який виділено вісім сторінок [15, с. 15–22]. Тут згадано Задунайську Січ і подано дату її ліквідації, але не вказано точну дату заснування. Наведено карту з місцями розташування Кошів задунайських запорожців. Також є інформація про ліквідацію Бузького козацького війська в 1817 р., але його заснування подається з 1785 р., а не з 1769 р. Добре описано Азовське козацьке військо, натомість помилка в хронології щодо початку формування Чорноморського війська. Поряд із цим правильно вказано дати існування Кубанського козацтва.

У підручнику Н. Сорочинської і О. Гісем (**позначимо як № 2**) інформацію про козацькі формування подано на семи сторінках [14, с. 14–20]. Автори згадують про задунайських козаків і початок формування Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. Проте про Чорноморське військо практично не вказано нічого, навіть дат існування. Найвна згадка про Азовське козацьке військо, частина якого перейшла до Кубанського козацтва. Останнє згадується, лише без визначення хронологічних меж.

Підручник за авторством І. Бурнейка, Г. Хлібовської, М. Крижановської та О. Наумчук (**умовно позначимо як № 3**) відповідну інформацію подає в контексті ширшого кола подій [3, с. 15–21]. Тут вказано роки існування Задунайської Січі та наголошено на формуванні Азовського козацького війська на основі задунайських козаків. Згадано і про включення азовських козаків до складу Кубанського козацтва в 1864 р., який помилково подається як рік ліквідації Азовського війська. Водночас не згадано про кількість цих переселенців. Також зазначено і факт утворення Кубанського козацького війська на основі Чорноморського козацтва в 1860 р. Окрім цього, зга-

дано, що чорноморці воювали на боці Російської імперії проти Туреччини, на відміну від задунайців.

Наступний підручник (автори О. Реєнт, О. Малій, **умовно позначимо як № 4**) містить інформацію про козацькі війська в окремому параграфі [13, с. 17–24]. Тут можна довідатися про задунайських козаків (перебували на боці Туреччини) і чорноморців (воювали на боці Російської імперії). Чітко не вказано рік заснування Чорноморського війська, проте наявна інформація про його долю та біографія одного з лідерів чорноморців – А. Головатого. Досить повно подано хронологію існування задунайських і азовських козаків, зокрема, є і біографія їхнього провідника Й. Гладкого, але рік ліквідації Азовського козацтва подано помилково (1864 р.). Коротко згадано і про Кубанське козацтво.

У підручнику авторства Ф. Турченко і В. Мороко (**умовно позначимо як № 5**) подається основна інформація про більшість козацьких формувань [16, с. 16–23]. Тут ідеться про задунайців (не вказано чіткої хронології) та їх перехід на сторону Російської імперії й утворення з них Азовського козацтва. Огляд цього війська є досить змістовним, до того ж згадано про останнього Кошового отамана Задунайської Січі Й. Гладкого, який очолив і нове козацьке військо. Подано слушну інформацію про Чорноморське козацьке військо та масове переселення українських козаків і селян на р. Кубань, але відсутні дані його утворення та перейменування-трансформації в Кубанське козацьке військо. Влучно наголошено на перетворенні цього регіону українськими переселенцями у «квітучий хліборобський край».

Підручник (автори О. Пометун, Н. Гупан, І. Смагін, **позначимо як № 6**) подає інформацію про задунайських, азовських, дунайських і чорноморських козаків [12, с. 14–19]. Автори описали, що задунайці воювали на боці Туреччини, а чорноморці – на боці Росії. Наявна помилка в хронології створення

Чорноморського війська – 1788 р. Подано інформацію про Дунайське та Азовське козацькі війська, а також про отамана Й. Гладкого. Натомість про Кубанське козацьке військо нічого не згадується.

У підручнику В. Власова (**умовно позначимо як № 7**) подано інформацію про згадані козацькі формування [4, с. 22–29]. Заразом не згадано рік заснування Задунайської Січі, натомість наведено інформацію про заснування Азовського козацтва і його ліквідацію. Також наявні відомості про виникнення Чорноморського козацтва й утворення на його основі Кубанського козацького війська. Міститься помилка з визначенням року утворення Чорноморського війська (зазначено 1788 р.). Про Кубанське козацтво є інформація, але не вказано рік його ліквідації. Слушно подано цитати очевидців і дослідників Чорноморського та Кубанського козацтва, таких як Я. Кухаренко, І. Попко, Ф. Щербина і П. Короленко (у додаткових питаннях після прочитаного).

Після цього огляду можна підсумувати таке:

- У 1, 2, 5, 6, 7 підручниках бракує точності дат з історії задунайських запорожців та їхньої Січі.
- Дата заснування Чорноморського війська відсутня у 2, 3 і 5 підручниках; у 4 подано 1780-ті рр., а в 1, 6 та 7 помилково вказано 1788 р. (треба 1787 р.).
- Про Кубанське козацьке військо хронологічні межі правильно подано в 1 та 4 підручниках, натомість у 2, 3 і 7 відсутня чітка хронологія.
- У 5 та 6 підручниках немає згадки про Кубанське козацьке військо.

Після коротких підсумків має сенс подати кілька конкретних рекомендацій:

- виправити хронологічні межі Задунайського козацтва і його Січі – «Дунавецької» (1776–1828 рр. та 1814–1828 рр.).

- виправити дату заснування Чорноморського козацтва, бо в жодному підручнику не подано дати 1787 р. (коли утворено «Військо вірних козаків», до якого в 1788 р. було лише додано термін «Чорноморське»).
- Увести чіткі хронологічні межі існування Кубанського козацького війська як продовжувача Чорноморського козацтва (1860–1920 рр.) та додати інформацію про його історію, зокрема й українське національно-культурне життя.
- Додати коротку інформацію і хронологічні межі Бузького козацького війська (1769–1817 рр.).
- Додати відомості про історію Дунайського козацького війська (1828–1868 рр.).
- Варто збільшити інформацію про всі згадані українські козацькі формування (військові досягнення, отамани, відомі діячі тощо) та підкреслити їхній внесок в історію України й освоєння-заселення відповідних регіонів. До речі, для цього можна використати інформацію, яку ми подали у відповідній частині цієї статті.

Отже, у шкільних підручниках висвітлено основні етапи історії українських козацьких формувань Приазов'я, Причорномор'я та Північного Кавказу в кінці XVIII – на початку XX ст., але наявні й певні недоліки. Серед останніх найбільш помітними є помилки щодо дати заснування і ліквідації окремих військ, а також брак інформації в окремих підручниках про відомі українські козацькі війська. Разом з цим у самій програмі доречно було б додати вимоги щодо ознайомлення учнів шкіл з історією двох козацьких військ згаданого регіону – Бузького і Дунайського. У майбутньому доречно було б додати в підручниках інформацію про чисельність усіх козацьких утворень, а також згадати хоча б про одного отамана або відомого діяча з кожного війська. Слушним буде й акцент на збереженні українських козацьких традицій у згаданих військах, зокрема в Кубанському

козацтві, яке проіснувало до 1920 р. і було одним із найбільших серед усіх козацьких військ. Доречно згадати й приклади бойової звитяги українських козаків. Такі нововведення допоможуть учням краще зрозуміти роль згаданих козацьких військ в освоєнні важливих регіонів і збереженні безперервної української козацької традиції до початку ХХ ст. Це сприятиме розвитку спільної історичної пам'яті та росту патріотизму серед молодих українських громадян.

Джерела та література

1. Авраменко А. М. Козацьке військо на Кубані / А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К. Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364–414.
2. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія Українського Козацтва. Нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 303–362.
3. Бурнейко І., Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. – Тернопіль: Астон, 2017. – 296 с.
4. Власов В. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов. – Київ: Літера ЛТД, 2017. – 304 с.
5. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХІ ст. – Донецьк: Норд-Прес; ДонНУ, 2006. – 335 с.
6. Задунайський В. Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець ХVІІІ – 60-ті рр. ХІХ ст.) // Схід. – 2010. – № 4. – С. 80–83.
7. Задунайський В. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань (1832–1865 рр.) // Історичні записки: збірник наукових праць. – Вип. 27. – Ч. 1. – Луганськ, 2010. – С. 77–83.
8. Задунайський В. Азовське, Дунайське та Кубанське козацтва: спільні й відмінні риси окремих аспектів військової системи /

- В. Задунайський, Д. Задунайський // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2017. – С. 9–14.
9. Історія України. Всесвітня історія. 5 – 9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. – 70 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.
 10. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. – 513 с.
 11. Петренко Є. Звідки і чому з'явилися українці на Кубані // Польовий Р. Кубанська Україна / під заг. ред. Р. Коваля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/kubann/where.html>.
 12. Пометун О. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін. – Київ: УОВЦ «Оріон», 2017. – 288 с.
 13. Реєнт О. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Реєнт, О. В. Малій. – Київ: Генеза, 2017. – 272 с.
 14. Сорочинська Н., Гісем О. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем. – Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан», 2017. – 272 с.
 15. Струкевич О. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. К. Струкевич. – Київ: Грамота, 2017. – 240 с.
 16. Турченко Ф. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – Київ: Генеза, 2017. – 384 с.
 17. Чумаченко В. К. Кухаренко Яків Герасимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kuharenko_Ya.